

ԴՐՈՇՆԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ՄԱՏՆԻՉ ԲԱԽԱԼԵԱՆԻ ՍՊՍՆՈՒՄԸ

Բաղէշի տեղական Դաշնակցական Կոմիտէի որոշմամբ մահի դատապարտուեցաւ Քահնի փաշայի աջ բաղուկ մատնիչ Սաչիկ Բախալեանը: Վճիռը գործադրուեցաւ ամենայն յաջողութեամբ: Բախալեանի գործունէութեան մասին ընթերցողը մասամբ գաղափար կը կազմի ներկայ համարում տպագրած մեր ընկերոջ յիշատակարանի մի հատուածից: Հետեւեալ համարում կը տպագրենք դրա վերաբերեալ մանրամասն թղթակցութիւնը:

Փետրուար, 1895 թ.

Վերջին ժամանակներս համարեա բոլոր թերթերը, թէ հայ և թէ օտարազգի, թէ օրինական և թէ ոչօրինական լիքն են Ցածկահայաստանում կատարած և կատարող սարսափներէ նկարագրութեամբ:

Փաստերը պարզ կերպով ցոյց են տալիս, որ տաճիկ կառավարութիւնը քար ու քանդ է արել տասնեակ հայ գիւղեր, սրի, կրակի ձարակ է դարձրել հազարաւոր հայ արարածներ, որ տաճիկ զինւորները մի առանձին բաւականութեամբ կատարել են իրենց տէրերի հրամանը, պատանուելով մայրերի որովայններ, այրելով կենդանի մարդկանց, զազուխի անցկացնելով հարսներին, որ քրդերը նիգակների ծայրերին են բարձրացրել մանուկներին, որ տաճիկ ամբոխը զանազան քաղաքներում յարձակել է ահագին բազմութեամբ անգէն, անպաշտպան հայ ժողովուրդի վրայ, սպանելով, վիրաւորելով հարիւրաւոր մարդիկ... Մի խօսքով մենք պարզ տեսնում ենք որ մահմեդական աշխարհը բարձրացել է հայերի դէմ:

Սակայն այս դէպքերի հետ միաժամանակ նոյն Ծածկաստանում տեղի են ունեցել և այլ բնաւորութիւն կրող իրողութիւններ, որոնք ներկայ պարագաներում իրենց իսկական նշանակութիւնը չեն ստանում մեր աչքում, որոնց վրայ մենք հարկաւոր ուշադրութիւնը չենք դարձնում, այնքան վրդովեցուցիչ են կատարած գազանութիւնները, այնքան սաստիկ է այդ դժոխային պատկերների տպաւորութիւնը, այնքան խոր է դգացւած հասարակութիւնը սասունցիների և միւս դատաւարների հայերի գլխին գործ դրած կարգ վերականգնելու, յիշատակները այստեղ մի քանի փաստեր, որոնք կատարել են շատ մօտ ժամանակներս:

Ներու, յիշատակները հաստատելու՝ եղանակից: Բայց այդ հարկաւոր է անել. հարկաւոր է սառը կերպով նայել իրականութեան վրայ, ուշադրութեամբ քննել այդ ըստ երևոյթին մանր-մունք, աննշան, բայց իսկապէս շատ մեծ նշանակութիւն ունեցող փաստերը: Միմիայն այդ կերպով մենք կարող ենք ճանաչել աշխատաւոր ժողովուրդի իսկական թշնամիներին, միայն այդ ժամանակ մենք կարող կը լինենք զանազանել ժողովուրդի բռն, մշտական թշնամուն պատահական, ժամանակաւոր թշնամիներին:

Թողնելով անցեալը, յիշատակենք այստեղ մի քանի փաստեր, որոնք կատարել են շատ մօտ ժամանակներս: Սուլթանի կառավարութիւնը Սասունի կոտորածից յետոյ բանտարկում է իր գործակից, իր օգնական քիւրդ ցեղապետներին և միայն ահագին կաշառք առնելուց յետոյ ազատ թողնում: Նորա սոված պաշտօնեաները յարձակում են քիւրդ գիւղերի վրայ, բանտարկում բնակիչներին և կողոպտում նրա ամբողջ հարստութիւնը: Քիւրդ կանայք և կոյս աղջիկներ բռնաբարւում են և մի քանիսը մեռնում են զինւորների անգթութիւններից: Նոյն սուլթանի հրամանով թունաւորում են Սուրէշյա փաշային, կախաղան բարձրացնում նրա վրէժառու որդոց և կնոջ եղբօրը: Զինւորական և քաղաքային բժշկական դպրոցները ենթարկւում են խուզարկութեան և աշակերտները տասնեակներով բանար թափւում.....

Այս փաստերը պարզ ցոյց են տալիս, որ մահմեդականութիւնը, քրիստոնէութիւնը կամ հայութիւնն այստեղ չնչին դեր են խաղում: Եւ եթէ կոտորում, թալանում, կողոպտում են հայերին, դորա պատճառը նրանց հայ լինելը չէ, այլ այն, որ կարելի է նրանց անպատիժ կերպով թալանել և կոտորել: Մենք տեսնում ենք, որ եթէ վեհափառ սուլթանը իր վսեմաշուք փաշաներով մի օր մահմեդականութեան դիմակի տակ կատարել է տալիս իր շահերին քիչ թէ շատ քաւարիստոնեայ տարրին, մի ըոպէ անգամ չի տատանւում ամբողջ մի նահանգ սրի, կրակի մատնելու, ամայի, աւերակ

դարձնելու, հազարաւոր «հպատակներին» սրի բերան տալու, մի ուրիշ օր, լրբաբար դէն ձգելով դիմակը, նոյն անգթութիւնները գործ է դնում իր օգնական, իր կրօնակից քրդերի դէմ, բանտարկում է մահմադական կրօնի պատկանող ուսանողներին, թունաւորում է իր ուղղափառ փաշային, կախում նրա որդոց... Հենց որ կողոպտելու մի նոր առիթ է ներկայանում, հենց որ միորեւէ արգելք է նկատում իր սանձարձակ ընթացքի դէմ:

Ուրիշ կերպ էլ չի կարող լինել սուլթանը և փաշաների, գայմազամների, փոլիսների, զապտիանների այդ ահագին լէգիօնը չեն կարող այլ կերպ իրենց գոյութիւնը պահպանել: Նրանք պէտք է ծծեն խաղաղ ժողովրդի դառն աշխատանքը, նրանք պէտք է ամեն մի պատեհ դէպքից օգտւին կողոպտելու ձեռքն ընկածին, ով ուզում է նա լինի՝ արհամարած գեաւորը, իր կրօնակից կիսավայրենի քիւրդը, թէ իր եղբայր տաճիկ գիւղացին: Ուրիշ ինչ կերպ այդ աւազակ փաշաները իրենց աւազակապետ սուլթանի հետ կարող են Բօսֆօրի ափին պալատներ կառուցանել, պատել իրենց հարիւրաւոր հուրիներով, իրենց սանձարձակ անասնական կրքերին կատարեալ ազատութիւն տալ:

Զգում է արգեօք մահմադական տարրը այդ իր վրայ ծանրացող լուծը, մտածում է արգեօք նա բռնակալ կառավարութեան արդարութեան կամ անարդարութեան վրայ, փորձեր է անում արգեօք քիչ թէ շատ բարեփոխելու իր դառը վիճակը, մի որեւէ ձգտում նկատում է նրա մէջ հետեւելու արդէն յեղափոխական դրօշակը բարձրացրած հայ տարրին:

Դժբախտաբար շատ քիչ:

Մահմադական տաճիկ ամբողջ դարերի ընթացքում վարժաւած, ընտելացած խոնարհութեան ազնւականների և հոգևորականների ամուր ձեռի տակ, ապրած լինելով այդքան ժամանակ բռնակալութեան լծի տակ, համարում է այդ լուծը մի շատ ընական երևոյթ: Դարերի ընթացքում մնալով տգէտ, սնահաւատ, քաղաքակիրթ աշխարհից անջատուած, նա չէ կարողացել դեռ ևս դուրս գալ մօլլանների աղոթութեան տակից, չէ դադարել դեռևս սուլթանին համարել Աստուծոյ ներկայացուցիչ երկրիս վրայ և աղաներին իրենց «օրինաւոր» պետեր:

Ահա թէ ինչու նա դեռևս չի զգում իրերի անբնական լինելը, ինչու նա դեռ փորձ չի փորձում ազատել իրեն ճնշող արիւնարբու բռնակալ իշխանութիւնից:

Եւ ոչ թէ միայն ամբոխն այդպէս չէ վարւում, այլ և իր տգիտութեան շնորհիւ զենք է դառնել այդ բռնակալութեան ձեռքին, պատրաստ լինելով իւրաքանչիւր

րոպէ յարձակել «ապստամբ հայերի» վրայ և նրանց անխնայ կոտորել, երևակայելով, որ իւր շահերն է պաշտպանում: Միամիտ անբոխ, նա դեռ իրեն կարծում է այն հին, երանելի ժամանակներում, երբ իսկապէս տէր էր երկրին, երբ նա կարող էր ազատ համարձակ շահագործել «հպատակ գեաւորներին»: Նա չի նկատում, որ պատմական հոսանքը զատել է իրանից ազնուական դասը, ոյժ, զօրութիւն է տուել հոգևորականներին. նա դեռ չի զգում, թէ մինչև ինչ աստիճանի է կախաւած իր ցաւալի վիճակը այդ դասերի տիրապետութիւնից: Նա չի հասկանում, որ տնտեսական զարգացման զօրեղ ոյժը աւելի և աւելի է նսնմացնում նախկին անհաւասարութիւնը քրիստոնեայ և մահմադական ազգաբնակչութեան մէջ, որ հենց այդ ոյժը մի քանի ժամանակից յետոյ դրոյի կը դարձնի այդ անհաւասարութիւնը: Վաղեմի յիշողութիւնների տպաւորութեան տակ նա անուշադիր է թողնում իւր ներկայ գիտաւոր թշնամուն և իւր ոյժը գործ է դնում այն տարրի դէմ, որը բոլորովին անտեսելի է նրան և որի ներկայ դրութիւնից նա այդքան չնչին առաւելութիւններ ունի...

Քիւրդ տարրը համեմատաբար քիչ է շփւում սուլթանի բռնակալութեան հետ: Բայց մենք տեսնում ենք այսօր, ինչպէս սուլթանի կառավարութիւնը իւր ձանկերը մեկնում է դէպի նրանց և շոյելով ցեղապետներին, իւր ցանցերի մէջ է փաթաթում ամբողջ ժողովուրդը: Բացի այդ՝ կիսավայրենի անասնապահ քիւրդ տարրը թող լաւ հասկանայ, որ իւր գիւնորական ուժի, սուլթանից ստացած մարմինի հրացանների դէմ կայ մի աւելի զօրեղ զէնք, դա տնտեսական ոյժն է, որն իրեն պակասում է: Եթէ նա ցանկանում է շարունակել ապագայում ևս իւր կեանքը, եթէ նա չէ ցանկանում պարտութիւն կրել գոյութեան կուրի ասպարէզում, եթէ նա չէ ցանկանում ջնջել վերանալ մարդկութեան շարքից, նա պէտք է թողնի իր ներկայ կիսաաւազակային կեանքը, պէտք է դիմի խաղաղ պարապմունքների և հաշտ օպրի հարևան ազգերի հետ:

Ամենքին էլ յայտնի է, որ այն թշնամական դրութիւնը, որ այսօր նկատում ենք հայ և մահմադական տարրերի մէջ, սկզբներում, նախ քան յեղափոխութեան սուր կերպարանը ստանալը, այնքան զօրեղ չէր, որքան այժմ է: Յայտնի է նոյնպէս սուլթանի կառավարութեան գործոն դերը այս թշնամութիւնը սաստկացնելու և տարածելու դործում շէյխերի, մօլլանների և այլ միջոցներով: Բայց ինչ արին դրա դէմ հայ յեղափոխականները:

Պէտք է խոստովանուած, որ մեր 80-ական թւականների յեղափոխական քարոզիչները դրական հողի վրայ էին կանգնած. նրանք մտնում էին մահմադական

ների, գլխաւորապէս քրդերի մէջ, հասկացնում իրերի գրուածութիւնը և նրանց հետ միասին աշխատում ապստամբութիւն առաջ բերել սուլթանական կառավարութեան դէմ: Սակայն 90-ական թւականներին, երբ կրքերը չափազանց յուզած էին Վարինի կոտորածի առթիւ, երբ հայ երիտասարդների մի մասի մէջ տիրապետում էր վրէժխնդրական ոգին, որ շատ բնական էր այդ ընդհանր քրդերի և տաճիկների մի քանի սպանութիւնները բորբոքեցին արդէն գոյութիւն ունեցող թշնամութիւնը և մեր գէմ հանցին ամբողջ քիւրդ ցեղեր, որոնք շղթայի նման բռնել են ռուս-տաճկական և պարսկա-տաճկական սահմանագծի գլխաւոր մասը: Այնուհետև դժարանում է մարդկանց և զէնքերի տեղափոխութիւնը, զինակիր խմբերը կորստաբեր ընդհարումներ են ունենում քրդերի հետ և այն մարտական խմբերը, որոնք կազմակերպւած էին յատկապէս սուլթանի կառավարութեան դէմ կուրու համար և պաշտպանելու երկրի խաղաղ ու կեղծբող տարրը յարձակումներից, թալանից և այլն, կոտորւեցան քրդերի ձեռքով (ալաշկերտցի ծերունի Յարութիւն աղայի խումբը, Արաբոյի խումբը և այլն): Իսկ Սասունի գործում քրդերի թշնամական վերաբերումը հասաւ իր գագաթնակէտին: Աւելի ցաւալին այն է, որ սասունցոց դէմ էին եղել այնպիսի ցեղեր, որոնք մի ժամանակ եղբօր պէս էին ապրելիս եղել նրանց հետ, բայց որոնք թշնամացել են մասամբ սուլթանի կառավարութեան դրդմամբ և մասամբ էլ հայ յեղափոխականների անտակտ, անխոհեմ ընթացքի պատճառով:

Այս դառը դասերից, այս սարսափելի կոտորածներից յետոյ, կը դարձնենք արդեօք հարկաւոր ուշադրութիւնը օտարազգի տարրերի ընդդիմադրական սարսափելի ուժի վրայ: Քրդերը գրգռւած են այժմ, կարգում ենք մեր ընկերոջ յիշատակարանում: սպասենք, որ գարնան հայերի գլխին դառնայ այդ գրգռումը, որ նորից սկսեն իրենց աւերումները, և եթէ հայերի կողմից մի նոր շարժում լինի կառավարութեան դէմ, դարձեալ գործիք դառնան նրա ձեռքին: Տրապիզոնում տաճիկ ամբոխը, — այն ամբոխը, որը մի քանի տարի առաջ միայն ձեռք ձեռքի աւած հայ և յոյն ազգաբնակիւթեան հետ, կուրում էր փթած, նեխած կառավարութեան անբարոյական ներկայացուցիչների դէմ, — այսօր պատարասութիւն է տեսնում հայերի կոտորածը առաջ բերելու նոյնը և ուրիշ քաղաքներում: սպասենք, որ այդ էլ իրագործւի, հազարաւոր զոհեր նորից ընկնեն ի մեծ ուրախութիւն արիւնաբոս սուլթանի . . .

Ժամանակ է հարցին աւելի լուրջ կերպով նայելու, դէն ձգելով զանազան թիւում, անմիտ գաղափարներու չամարելով մեր գլխաւոր, արմատական թշնամին սուլթա-

նի կառավարութիւնը, կենտրոնացնենք նրա դէմ մեր գլխաւոր ուժերը և աշխատենք ամեն կերպ ոչ թէ գրգռուել օտարազգի ազգաբնակիւթիւնը, ոչ թէ առանց այն էլ գոյութիւն ունեցող ահագին թշնամական յարաբերութիւնը զօրացնել աւելի ևս, այլ հասկացնենք նրանց թէ գործով և թէ խօսքով մեր նպատակը, բացատրենք իրենց իսկական շահերը, որ հենց իրենք կազմեն յիրենց՝ կառավարութեան դէմ մի զօրեղ մարմին, որ իրենք էլ ձեռք մեկնեն մեզ մեր անհաւասար կուռի մէջ:

Մենք մեզ չենք խաբում: Մենք շատ լաւ ենք ճանաչում մեր դիմացի բոլոր խոչընդոտները: Մենք շատ լաւ դիտենք, որ մեր դէմ ունենք մասմեդական ամբոխի տրգիտութիւնը, մոլեռանդութիւնը, դարւոր ատելութիւնը, որ մեր նպատակին կը խանդարեն մասմեդական տարրի մի քանի քաղաքական արատնութիւնների բեկորները, որ դժար է հաշտեցնել լեռնաբնակ անասնապահ տարրը երկրագործի հետ . . .

Այս բոլորն ի նկատի ունենալով հանդերձ մենք դարձեալ յոյս ունենք: Յոյս ունենք, որովհետև տեսնում ենք, որ մասմեդական աշխարհը, անկարող լինելով անջատւած մեալ, ի մեծ դժգոհութիւն իւր հոգևորական և ազնւական դասի, ստիպւած է շփուել քաղաքակիրթ ազգերի հետ, ենթարկւել նրանց ազդեցութեան, որովհետև համոզւած ենք, որ կեանքի նոր պահանջները կը պատեն վերջապէս մի օր այն անշարժութեան, մեռելութեան պատեանը, որի մէջ փակւած է մնացել հարիւրաւոր տարիներ մասմեդական տարրը, որ դէն կը ձգեն այն կրօնական կեղւեր, որի մէջ հոգևորական դասն աշխատում է պահել ժողովրդի ոգին, արգելելով նրան ազատ շունչ քաշել յոյս ունենք, որովհետև արդէն տեսնում ենք տաճիկ ժողովրդի զարգացած մասի մէջ միութարական երևոյթներ:

Յարաբերութիւնների այս լարւած դրութեան մէջ մենք տեսնում ենք, որ Բաղէշում հայերը և տաճիկները միացած գաղտնի ժողով են կազմում փաշայի դէմ: մենք պատահում ենք պալատական բարձր շջղաններում Ղազն Օսման փաշայի նման լուսամիտ մարդու, Սուրէյա փաշային, որը զոհ է գնում իւր գաղափարների և համարձակ խօսքերի պատճառաւ: Սուրէյա փաշայի որդոց և նրանց մօրեղբօրը կախաղան բարձրանալիս այդ ազնիւ մարդու մահւան արդար վրէժով լուծեցու փորձի համար: Իսկ աւելի միութարական է յեղափոխութեան գաղափարի տարածելը տաճիկ երիտասարդութեան մէջ: Ներիտասարդ Թիւրքիայ՝ ազատամէտ կուսակցութեան գոյութիւնն արդէն յայտնի է: Զինւորական և քաղաքային բժշկական դպրոցների աշակերտների մէջ եղած խուզարկութիւնները և դրան յա-

Զորդած զինուորական դպրոցի ուսանողների ձերբակալու-
թիւնները սոսկալի բարոյական հարած է սուլթանի
կառավարութեան: Ի սրտէ շնորհաւորում ենք տաճիկ
երիտասարդութեան այդ քայլը յեղափոխութեան փշոտ
ուղիի վրայ: Հաւատացած ենք, որ այդ ձերբակալութիւն-
ները, բանտերի սոսկումները աւելի զարկ կը տան
սկսած շարժման և առաջին քայլին կը հետևին երկ-
րորդը, երրորդը...

Ներկայ ըոպէում թոյլ է, շատ է թոյլ մահմե-
դական տարրի սուլթանի դէմ ուղղած ընդդիմադրա-
կան ոյժը, գեռ նոր է սկսում ծագել յեղափոխական
գաղափարը տաճիկ երիտասարդութեան մէջ, դեռ այդ
գաղափարը չի կարողացել որոշ գոյն ստանալ, այդ մէնք
խոտովանում ենք: Բայց որովհետև նոր է սկսում,
որովհետև շատ է թոյլ, ձեռք մեկնենք նրան, աշխա-
տենք, որ ընկած կայծը բորբոքի, դառնայ սոսկալի
հրդեհ, որը կը վառի սուլթանի կառավարութեան
բոլոր հիւքերը, իսպառ կոչնչացնի այդ նեխած դի-
կից առաջացած ամեն տեսակ սիւղաները և առաջ կը
բերի Յաճկաւատանում ապրող ժողովրդների վերածը-
նութիւնը:

Ա. Մարտի

(ՄԵՐ ԸՆԿԵՐՈՁ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻԾ)

Բ Ո Ն Ի Հ Ա Ն Ի Ա Գ Ի Բ Բ Ա Ղ Է Շ Ո Ւ Մ

Նաև քան վանի անգլիական հիւպատոսի օգնականի
Բաղէշ գալը, Բաղէշի կուսակալը պատրաստում է ինքը
մի մազմաթա, որ իբր թէ հայերի (մանաւանդ Բաղէշի
հայերի) խնդրանք ինքը՝ կուսակալը գնաց Սասուն,
ամեն ինչ կարգի գցեց և վերադարձաւ իբր հայերը
յայտնել են փաշային, թէ իրենք լսել են և հաւա-
տացած են, որ Սասունում հայ աւազակներ կան, որոնք
մեծ փնտններ են հասցնում երկրին. իբր իրենք՝ այդ
խեղճ հայերը չեն կամենում, որ իրենց աւազակ եղ-
բայրների շնորհիւ արատաւորած լինի վսեմաշուք սուլ-
թանի աչքին իրենց անարատ պատիւը և այդ պատճա-
ռով խնդրում են «նորին բարձրապատիւ» կուսա-
կալից պատժել խստորէն Սասունում և այլ տեղ գրաւ-
ւող հայ աւազակներին:

Կուսակալ փաշան այդ մազմաթան կազմելուց յետոյ
ստիպում է Բաղէշի իշխաններին, որ ստորագրեն: Ամենից
առաջ ստորագրում է մի կեղտոտ հայ պաշտօնեայ
Բախաբեան ազգածուկով: Յետոյ աւանում են ստորագրե-
րել տալու նախ Աւետիս էֆ. և յետոյ այլոց: Աւետիս
էֆ., երբ կարգում է այդ խայտառակ մազմաթէն, կա-
տաղում է և անարգելով դուրս է անում այդ վարձկան
հային իր սնից:

«Անիծած շուն, ասում է նա, երբ ենք մենք խնդրել,
որ նա գնայ Յապոնիք քար ու քանդ անի, երբ և ո՞վ է
սասունացոց աւազակ համարել, երբ են նրանք աւազա-
կութիւն արել. ինչպէս որ ինքը բանտի մէջ տանջանք-

ներով մահացրեց տասնեակ հայեր, ինչպէս որ անմեղ
տեղը կախել տւեց Վարդենիսցի Մարգար վարժապե-
տին, այնպէս էլ ինքն իր կամքով կոտորել տւեց սա-
սունցիներին: Ո՞վ է նրան բան խնդրել:

«Ես 80 տարեկան եմ, աւելացնում է նա, ոտս գերեզ-
մանում է, մահից էլ չեմ վախենում: Երբ այսօր հա-
զարաւոր հայեր սրի ձարակ են եղել, երբ հարազատ
եղբայրս Աքիայում փտում է բանտի մէջ, ես այդպի-
սի մի սուտ շարագրած, լիբը մազմաթայի ստորագրեմ:

Աւետիս էֆ. այս համարձակ խօսքերը միև իշխան-
ների և հասարակ ժողովրդի ականջին հասնելով, սաս-
տիկ ւայաւորութիւն են գործում: Ոչ ոք չի համաձայն-
ւում ստորագրել: Այդ ժամանակ մազմաթէն կուսակա-
լը ուղարկում է Ախլաթ, պատւիրելով տեղական դայ-
մադամին, որ ստիպամբ ստորագրութիւններ հաւաքի
տեղական հայերէից: Ղայմադամը կանչում է բոլոր ուես-
ներին և ստիպում է ստորագրել: Նորա, իմանալով բա-
նի էութիւնը, մերժում են ասելով, թէ ինչ նշանակու-
թիւն կարող է ունենալ մեզ նման խեղճ արարածնե-
րի ստորագրութիւնը Սուլթանի մօտ. մեզնից մեծերը
կան, թող ստորագրեն, մենք էլ պատրաստ ենք: Ղայ-
մադամը դիմում է այնուհետ Ախլաթ գաւառի առաջ-
նորդին: Սա էլ է մերժում, պատճառաբանելով, թէ ի-
րենք կապած են քաղաքի հետ. եթէ քաղաքը չի ստո-
րագրել, իրենք էլ չեն կարող ստորագրել:

Կատուած ղայմադամը բանտարկել է տալիս իսկոյն
թէ վարդապետը և թէ 22 հասակաւոր հայեր, իբր
խոռովարաններ: Բանտում վարդապետին ենթարկելով
խիստ տանջանքների, ստիպում են ստորագրել. վարդա-
պետը տանջանքներից ազատելու համար ստիպած
ստորագրում է: Նրան հետևում են և բանտարկած
ուեսները ու միև հայերը, որից յետոյ բոլորն էլ ա-
զատւում են:

Ախլաթում չկայ ոչ կանոնաւոր դատարան, ոչ էլ
հեռագրատուն, որպէս զի եղելութեան մասին կարելի
լինի իմաց տալ, ուր հարկն է: Ղայմադամն իր ոստի-
կաններով ինչ ուղենան, այնպէս էլ կանեն. իրենք են
համարեա երկրի տէրը:

Ա Ն Գ Լ Ի Ա Կ Ա Ն Հ Ի Ի Գ Ա Տ Ո Ս Ը

Վանի անգլիական հիւպատոսը մի հայ թարգմանի
հետ եկաւ Բաղէշ, որ այնտեղից անցնի Սասուն տեղա-
կան գրութեան հետ ծանօթանալու համար: Բայց փա-
շան շատ լաւ զգալով, որ այդ իրեն ամենևին ձեռնտու
չէ, արգելեց այդ ձանապարհորդութիւնը: Հիւպատոսն
ստիպւած էր Բաղէշ մնալու մի միսիօների տանը և այն-
տեղ տեղեկութիւններ հաւաքել Սասունի մասին: Տե-
ղեկութիւններ հաւաքում էր թէ Սասունի մի քանի
փախստականներից և թէ այն զինուորներից, որոնք կը-
ւել են Սասունցիների դէմ և որոնք վիրաւոր պարկած
են հիւանդանոցում: Այս վերջիններից տեղեկութիւններ
հաւաքում էր մի ամերիկացի բժշկի միջոցով:

Բաղէշի հայերին խստիւ արգելած էր գնալ հիւ-
պատոսի մօտ նրա տան շուրջը գիշեր ցերեկ լինքն էր հայ
և թուրք լրտեսներով, փոխաններով ու զապախաններով:

ԺՈՂՈՎ ՓԱՇԱՅԻ ԴԻՄ

Կուսակալի կամայականութիւնը հետզհետէ անտանելի է դառնում: Համբերութիւնը հատած, Բաղէշի հայ իշխանները մի օր ժողով են գումարում, հրաւիրելով նոյնպէս իրենց ծանօթ երկու տաճիկ վաճառականներին, որոնք նոյնպէս զգած են ինում Սուլթանի կառավարիչ փաշայից: Հրաւիրում են նաև հիւպատոսի թարգմանին: Ժողովը կայանում է գիշերով Աւետիս էֆ. տանը: Ժողովի նպատակն է լինում խստիւ բողոքել սուլթանի փաշայի բոլոր անզգամութիւնների դէմ:

Կուսակալը լսում է թէ չէ ժողովի մասին, իսկոյն ամբողջ ոստիկանութիւնը ոտի է կանգնեցնում: Տունը շրջապատում են և միջի մարդկանց՝ թէ հայերին, թէ տաճիկներին և թէ թարգմանին, բոլորին էլ ձերբակալում և բանտը թափում: Թարգմանը ազատում է բանտարկութեան միւս օրը: Հայերը և տաճիկները ամբողջ երեք օր հեռագիր հեռագրի յետևից են ուղարկում Պոլիս Բ. Գրան իրենց ցաւերը յայտնելու համար: Վերջ ի վերջոյ ազատում են տաճիկները, իսկ հայերը Աւետիս էֆ. հետ միասին տանում են Տաղալոց (Քիջնաբերդի բանտը):

Ն Ա Մ Ա Վ Պ Օ Լ Ս Ի Ց

Տիգրան փաշա Փեշտմալ ճեանի մահը. Գազան սուլթան Համիդը, 19-րդ դարու այդ արիւնարբու ճիւղը, այդ մարդախոշոշ 19-րդ դարու Ատիլլան այդ մարդկային արիւնի մէջ լողացող նոր Լէկիէ-մուրը, Սիւրէյա փաշան թունաւորելէն ետքը թունաւորեց Սիւրէյա փաշայի սիրական, ընտանիքի բժիշկ Տիգրան փաշային:

Իր սաւերէն կասկածող, դռան ձայնէն սարսափող, հողմէն դողացող, պատուհաններու ապակիներէն խելահորոյս սուլթան Համիդը կասկածեր է, թէ միգուցէ Սիւրէյա փաշան որեւէ գաղտնիք հաղորդած ըլլայ իր սիրական բժշկին, որը կոչւած էր փաշայի քով անակնկալ հիւանդութիւնը դարմանելու համար և գտած էր, որ փաշան թունաւորուած է և այլ ևս որ և է դարման չօգնելու, չօգնելու որովհետև 1-2 ժամէն այլևս հոգին կը փչէ. բժշկի այս յայտնութիւնը սարսափահար ըրաւ Սիւրէյա փաշայի ընտանիքը և զաւակները: Բժշկի որոշած ժամանակէն աւելի կանուխ մեռաւ ազնիւ, լուսամիտ, խելացի քաղաքագէտ Սիւրէյա փաշան, ինչպէս ամեն օր, ամեն ժամ կը մեռնին այն ամեն լուսամիտ, առաջադէմ և ազատամիտ սակաւաթիւ թուրքերը և իրենց հետևողները: Արիւնածարաւ Համիդի լրտեսները իմացան, որ Տիգրան փաշան յայտնած է եղեր Սիւրէյա փաշայի թունաւորումը, որը լսելով, փրփրած հրամայեց անմիջապէս Սիւրէյա փաշայի մօտ ուղարկել իր սիրական Տիգրան փաշան: Հրաւերքի մը ժամանակ կը թունաւորւի Տիգրան փաշան և նոյն գիշերը ազնիւ, մարդասէր, աշխատասէր հայ բժիշկը կը կնքէ իր մահկանացուն ի մեծ ուրախութիւն չար սուլթանի և ի մեծ ցաւ այն բազմաթիւ աղքատ ընտանիքներու, որոնց ոչ միայն հայր եղած էր տասնեակ տարիներով, ոչ միայն

ձրի բժշկած էր, այլ և շատ անգամներ ձրի դեղեր տւած էր և շատ անգամներ ալ նոյն իսկ հիւանդներու անուշոր հոգացած էր:

Ձինւորական և քաղաքային բժշկական դպրոցներու խուզարկութիւնը:

Անգամ մը գրւած էր արդէն, որ Պօլսի բոլոր միջնակարգ և բարձրագոյն դպրոցներու աշակերտները կը գտնուին ամենախիստ հսկողութեան ներքեւ և աշակերտներու ամենապղտիկ քայլը, շարժումները, նոյն իսկ մըտածումները, խօսակցութիւնները, ընթերցանութիւնները կը լրտեսին լրտես ուսուցիչներէ, լրտես աշակերտներէ, լրտես դռնապաններէ: Այս լրտեսներէ զատ կառավարութեան ամեն դպրոցի մէջ արդէն բարձր պաշտօնեայ մը նշանակւած է, որու պաշտօնը պարզապէս ուսուցիչներն ու աշակերտները լրտեսելու մէջն է: Այս լրտեսապետը, հարկաւ, ամենայն օր լրտես ուսուցիչներէն, աշակերտներէն և դռնապաններէն դպրոցի մէջ տեղի ունեցած ամենամանջան դէպքը ամենայն մանրամասնութեամբ կիմանայ:

Ամսոյս 14-ին, միաժամանակ կը կողպւին զինւորական և քաղաքային բժշկական վարժարաններու բոլոր դասարաններու դռները աշակերտներու վրայ: Գոնապաններուն ամենախիստ հրամաններ կը տրւի ոչ մարդ ընդունել դուրսէն և ոչ ներսէն մարդ դուրս թողուլ: Ոստիկանութեան պաշտօնեայ մը, լրտեսապետը և դպրոցի տեսուչը միասին կը բանան դասարաններու դուռերը և մէկիկ մէկիկ կսկսին աշակերտներու գրքերը, պահարանները. . . ամենախիստ խուզարկութեան ենթարկել: Խուզարկութիւնը մինչև երեկոյն կը տւէ: Խուզարկութիւնէն ետքը կսկսին հարցաքննութիւնները աշակերտներու մէջ տեղի ունեցած գումարումներու, խօսակցութիւններու, ընթերցանութիւններու և տեսակցութիւններու մասին: Քաղաքային բժշկական վարժարանէն ոչ մէկ հոգի չի ձերբակալուել, իսկ զինւորական վարժարանէն շատերը կը ձերբակալուին: Ձերբակալուածներու 23 հոգի են: Ցարդ ստոյգ տեղեկութիւն չունին ձերբակալուածներու մասին նոյն իսկ ձերբակալուածներու ծնողները, որովհետև որեւէ յարաբերութիւն արգելալ է բանտարկեալներու հետ. իսկ շատ ծնողներ մինչև իսկ կը վախնան իրենց զաւակներու վիճակով հետաքրքրուել և դիմումներ ընել: Ար կարծւի, որ ոմանք Մարմարայի այլքներու մէջ հանգիստ գտած են, իսկ միւսները արսուրած հեռու արսորափայրեր առանց որ և է դատավարութեան և դատապարտութեան:

Սուրէյա փաշայի երկու տղոց և իրենց մօրեղբօր մահը:

Սուրէյա փաշայի երկու մանչերը և իրենց մօրեղբայրը կերուէն իրենց հօր մահուան վրէժը լուծել արիւնառուչտ, մարդակեր Սուլթան Համիդէն: Այս երեք յանդուգն և վառվռուն երիտասարդները փոխանակ ջանալու իրենց շուրջ ժողովելու սուլթան Համիդի բռնապետութեան դժգոհները, փոխանակ ջանալու Պօլսի մէջ հիմնելու զօրեղ ընդդիմադրական ոյժ մը, փոխանակ առաջ բերելու մի զօրեղ յեղափոխական

կազմակերպութիւն և ամբողջ Թիւրքիան ծածկելու յեղափոխական կազմակերպութիւններու ցանցով, կը ձգտեն այս ամենաուղիղ ճամբան, վառւած աւելի անձնական և վրէժխնդրական հոգով, քան թէ ոգևորւած ընդհանուր վրէժխնդրութեամբ, ընդհանուր հայրենեաց բարօրութեամբ, կը մոռնան ընդհանուրը, կը մոռնան ժողովուրդը, ամբողջ Թիւրքիան և երիտասարդական բորբոքած սրտով կուզեն միայն իրենց հօրը վրէժը լուծել և զո՛հ կերթան բոլորովին անշահ կերպով, ինչպէս որ զո՛հ գնացին ուրիշները ասկէ 4-5 ամիս առաջ:

Միւրեյա փաշայի 2 որդին և Միւրեյա փաշայի կնոջ եղբայրը միաբանելով բերել կուտան ուժանակ և կը մտադրին սուլթան Համիդը իր Ելզգի պալատով օդը հանելու: Անտարակոյս այս ձեռնարկը ամենադժուար և ամենայնգուցն ձեռնարկն էր, մանաւանդ որ ամառայ նոյն տեսակ փորձը ի նկատի ունենալով՝ սուլթան Համիդի հրամանով պալատի շրջակայքը միշտ ամենախիստ, ամենաարթուն հսկողութեան տակ էր: Ամենաթեթև կասկած ունեցած ժամանակը, ով կուզէ ըլլա՞ր, թէ կուզ ամենաբարձր, ամենալստահելի պաշտօնեայ կամ պալատական, իսկոյն կը ձերբակալուի և ամենամանրազնիս խուզարկութեան կենթարկուի և ամենամանրամասն հարցաքննութեան: Անհատարժուութեան ամենամանշան, դոյցն նշան եթէ նկատուի մէկու վրայ, ալ փրկութիւն, ազատում չկայ: Առաջին դէպքէն մինչև այժմ բազմաթիւ անձեր խուզարկութեան և հարցաքննութեան ենթարկուելու են և շատերն ալ հեռուոր պքօրավայրեր կապաշխարեն և կաղօթեն սուլթան Համիդի արևշատութեան համար, որ վեհագոյն սուլթանի շնորհիւ պքօրավայրի մէջ արև կը տեսնեն և կապրեն:

Միւրեյա փաշայի որդիքը և միւսը մուժ գիշեր մը կերթան պալատի շուրջը իրենց մտադրածը կատարելու իրենց հօր վրէժը լուծելու, սուլթան Համիդը իր Ելզգի պալատով օդը պայթեցնելու համար: Մուժ, խաւար գիշերը չի փրկեր դաւադիրները լռօնաներու ձանկէն, որոնց թիւը, յատուկ մուժ գիշերուայ պատճառով նախատեսած և բազմապատկած է եղեր: Գաւադիրները կը նկատուին, բայց իրենք ոչինչ չեն նկատեր և առաջ կերթան, մինչև որ յանկարծ, անսպասելի կերպով յարձակում կը կրեն և ձերբակալած պալատ կը տարւին: Արան գլուխը խուզարկած ատեն կը գտնուին ուժանակ ու զէնքեր:

Միւս օրը եղելութիւնը իմաց կը տրուի գազան Համիդին, որը անմիջապէս կը հրամայէ իր պատուհանի առջև երեք կախաղան կանգնել և երեքին ալ իր աչքի առջև կախել: Բռնաւորի բարձր հրամանը անմիջապէս և ամենայն սրբութեամբ կը կատարուի: Միւրեյա փաշայի մանչը և կնոջ եղբայրը Սուլթանի աչքի առջև կը կախուին:

Ուրիշ պալատական մը, որու ով ըլլալը ցարդ անյայտ մնաց, պալատի մէջ անցեալները կը բրդուի:

Ն Ա Մ Ա Կ Տ Ր Ա Պ Ի Զ Ո Ն Ի Ց

Թող չկարծուի, թէ Տրապիզոնի նահանգի հայերն ալ շնորհիւ արևնարբու սուլթանի խաղաղ ու անդորր վիճակի մը մէջ ապրելու բացառիկ բաղձն ունին: Ահա-լասիկ համառօտ տեղեկագիրը պատահած զանազան դէպքերու, որմէ հետևութիւն հանել ընթերցողաց կը թողում:

1894 թ. դեկտեմբ. 29-ին հինգշաբթի օր Տրապիզոնի պատճական դատարանը հետևեալ վճիռը առաւ Սամսոնէն բերած 17 հայ բանտարկեալներու մասին, որոնք 6 ամիս Սամսոն և 6 ամիս էլ Տրապիզոնի բանտը կը հեծէին, իբր յեղափոխական. տաններկու բանտարկեալներ բոլորովին անմեղ տեսնելով, ազատ արձակեցան, իսկ մնացեալ հինգը դատարարութեան ցայսպէս.

Ատովմ Ասլանեան՝ 28 տարեկան, դերձակ, Սեբաստացի, 15 տարւայ բանտարկելութեան. Յիսենդ Գալստեան՝ 26 տար. գրագիր, արեւմտահայ, 10 տարւայ. Գէորգ Արդիթեան՝ 23 տար., գրագիր, խարբերիչ, 10 տարւայ. Աւետիս Թերզիպաշեան՝ 27 տար., դերձակ, չարչամագի, 5 տարւայ. Կարայեան Պախրձեան՝ 28 տար., դերձակ, չարչամագի, 5 տարւայ:

Ազատ արձակածներու մէջ մէկը կար, որ հարօտնեաց առագաստի գիշերը ձերբակալուի և Տրապիզոն փոխադրած էին: Խեղճ մարդիկը 12 ամիսներ բանտին մէջ տանջելէն վերջը, «բարեխնամ» կառավարութիւնը հոգ չըրաւ զանոնք ձերբակալած տեղերն իսկ ղոկելու և եթէ քաղաքիս հայերը չը հոգային անոնց ճանապարհածախսը, բատիշահի շնորհին արժանացողները ո՛վ գիտէ քանի ամիսներ ևս աստ անդ պիտի դեգերէին:

Նոր տարիի օրը յիշեալ 12 անձինք մեկնեցան Սամսոն Գալով դատարարութեանը դեռ յայտնի չէ, թէ ուր որոշուի է անոնց պքօրավայր: Կանանքու զանազանութիւնը հետաքրքրական և ուշադրութեամբ արժանի հանգամանք ունենալով, մտտ ժամանակէն առանձին կը տեղեկագրեն:

Սամսոնի մէջ դեռ բանտարկեած կը մնան 16-17 հայեր, որոնց 2-ը քահանայ և ամենն ալ զո՛հ են Չարչամկայի, Իւնեայի և Սամսոնի կառավարիչներու գազանութեան ու կաշառակերութեան:

Քահանաներէն մին՝ Տ. Թադուլ Կարմերեան, Չարչամկայի Մարթել գիւղէն, երիտասարդ, հուժկու անձ մը և ամբաստանած «իբր անդամ յեղափոխական ընկերութեան մը, գիւղացւոց մէջ մարթինի հրացան, թուր փետոյ և այլն զէնքեր բաժանող» (թուրք պաշտօնեաները թորփետայ անուն մը լսեր են և ուր որ խուզարկութեան մը ելնեն թուրփետոյ կըսեն, կըփրնան ունեն. բայց ծիծաղելին այն է, որ իրենք ալ չեն գիտեր, թէ այդ բանը սատանայ է թէ մի սոսկալի բան): Մատնագիրը ստորագրած են Սողոմոն Փափագեան և Ավճեօղլու Հասան անուն թուրք մը. որոնք դեռ ուրիշ շատ մը գործերու մէջ շատ աօքն ամենաստոր գործիք եղած են Չարչամկայի դայմագամ 2էրքէզ Մուսա փաշային չարագործութեանց:

Մուսա փաշան, ուրիշ բազմաթիւ թուրք փաշանե-

րու պէս-աւազակութեամբ կապրէր լեռներու մէջ 5-10 տարի առաջ և ի վարձատրութիւն իւր այս հաւատարմական ծառայութեան արժանի դատուեցաւ աւելի կատարելագործեալ աւազակային կազմակերպութեան մը (Օսմ. կառավարութեան) գործոն անդամը լինելու, որով և Չարշամպայի գայմագամ ու փաշայ անուններու Յիշեալ երկու անձերից զատ ունի նա և շատ գաղտնի ու յայտնի գործակալներ, որոնց միջոցաւ կողոպուտ, զերպարսկութիւնը, մարդասպանութիւն աներկիւղ գործել կուտայ, լցնելու իր անկուշտ որկորը ու շուայութեանց զեղխութեանց գոհացում տալու. ուստի զարմանալի չէ անիրաւ անթիւ բանտարկութեանց և մարդասպանութեանց օրստօրէ շատանալը:

Մէկ շատ աւազակներ, ցածորդներ սուրբի պէս անպարտ կեղնան Մուսա փաշայի դատարանէն, բայց վերջերս ժողովուրդը այնքան ներկեցաւ սոյն աւազակ գայմագամէն, որ նոյն իսկ թուրք, յոյն, չեքքեզ հասարակութիւններն ալ սկսան անդադար բողոքել անոր դէմ, ներկայացնելով զայն ամենատառաջին աւազակ, անխիղճ կաշառակեր և անգործութեան թշնամի գաղան մը. նահանգի կուսակալ Փազրի պէյը, որ առանձին համակրանք կը տածէ այս իր յաջողակ գործակցին, բնաւ կարևորութիւն չտար ժողովրդի արգար բողոքի ձայնին: Բողոքողներ ուղղակի դիմեցին Պօլիս թէ գրով և թէ հեռագրով. վերջապէս յաջողեցան քննիչ բերել տալ Պօլսէն Չարշամպայ: Բննիչները անուրանալի իրողութիւններու առջև չհամարձակեցան գործը ծածկել, բայց քննութիւնը որևէ արդիւնք չունեցաւ. բանն այն է, որ կայսեր պալատան մէջ պաշտպան ունի եղեր. ասոր համար ալ անշուշտ կատարած քննութեանց տեղակագիրը մ'ի ն տ եր-ալ թի կըլլայ (խափանում): Չարշամպայից դեռ չեն յուսահատած և 10 հոգիի չափ թուրք, յոյն, չեքքեզ երևելիներ Պօլիս. դնացած են իրենց խնդրոյն լուծում մը տալու խեղճ մարդիկ. ինչ կը փնտրէք այդ աւազակաց ոսնայնի մէջ. արդարութիւն, որոնք լինել, կերևայ թէ շատ միամիտ, խակ էք դեռ և կամ ձեր քսակները շատ պարարտ են:

Գալով բուն խնդրին, Մուսա փաշայ քանի մ'անգամ Տ. Թադուլէն ստակ կը պահանջէ իւր գործակալներու ձեռքով. բայց որովհետև սոյն առաջարկ անպատասխան կը մնայ, ճարահատած վերոյիշեալ ամբաստանութիւնը ընել կուտայ, որպէս զի որևէ հիմ ունենայ Տ. Թադուլէ ստակ կորզելու:

1894 օգոստոսի վերջերը գայմագամին հրամանով քահանայի գիւղը կերթան Մէհմեդ Օսպալի Ալի զափթիայ, Չապրթայ քեաթիպի Գազը-օղլու Մէհմեդ և երկու զրպարտիչները, ուր անշուր հայհոյանքներ և սպառնալիքներ կը թափեն քահանային և գիւղացոց գըլխուն ու 30 ոսկի կը պահանջեն: Ամբողջ գիւղի բնակիչք սարսափած ճար-ձուր կընեն, 53 մէջիտ հաւաքելով, կը յանձնեն Չապրթայ քեաթիպի Մէհմեդ էֆէնդուն: Այս գումարը բաւական չսեպէր և կը ստիպեն մարթիոյնները 30 սեկին լրացնել անպատճառ, յայտնելով, որ եթէ պատրաստ դրամ չունեն, կրնան մուրհակ տալ. քահանան և գիւղացիներ հազար աղաքանալով 15

օրէն վճարելի 12 ոսկիոյ մուրհակ մը տալով, կը հաճեցնեն անպատկառ աւազակներն հանդարտութեամբ վարելու: Գայմագամին պատառն այսպէս պատրաստելէ յետոյ, իրենց աշխատութեան իբր վարձ երկու օր գիւղը կը մնան, ուզածնին կուտեն, կը խմեն, 5 ոչխար կը մորթեն և առանց խուզարկութիւն կատարելու, առանց ամբաստանութեան ապացոյց մը փնտրելու կը մեկնին քաղաք:

Գիւղացիք տեսնելով իրենց յանիրաւի կողոպուտիլը և կատարեալ անմեղութիւնը, 10-12 օր վերջը Չարշամպայ կերթան և Մուսա փաշային դանգատ կը յայտնեն Մէհմեդ էֆ. և ընկերներուն դէմ: Գայմագամը հայհոյելով կը վռնտէ զանոնք. Տ. Թադուլ յետ չկասեր, Սամսոն երթալով կը բողոքէ կառավարիչ Նուրի փաշային և Վալիին կը հեռագրէ, պարզելով գայմագամին գործած անհամար զեղծումներն: Գայմագամն ալ իր կողմից անգործ չը մնար. տեսնալով, որ տ. Թադուլ կամաց կամաց վտանգաւոր կը դառնայ, որոշեր է զանի յանցաւոր ցոյց տալու պատրաստութիւններ տեսնալ: Ուլու-Փուզար գիւղէն Յակոբ Ռուսեան անձին ճնշման ներքոյ վկայել կուտայ, թէ տ. Թադուլ մարթիին հրացան կը բաժնէ գիւղացոց յեռուպարարական նպատակներով և ինձի ալ հատ մը տւած է: Բայց երբ Տ. Թադուլի պահանջման վրայ Սամսոն կը բերէ այս վկան, կը յայտարարէ, թէ ինք քահանայէն ոչ մի բան առած չէ և թէ ի գործ դրած տանջանքներէն ստիպւած ստորագրեր է Չարշամպայի գայմագամին պատրաստած վկայութեան արձանագրութիւնը:

Նուրի փաշայ վալիին կը հաղորդէ հարցաքննութեան արդիւնքը, որուն վրայ գայմագամը կշտաօրէ հեռագրել իւր սիրեցեալ պետին հարկ եղածը, միևնոյն ատեն Սամսոնի միւթէսարիֆը քահանային պաշտպան ցոյց տալով: Անմիջապէս Տրպալիզոնէն քննիչ մը Քէթիէ անունով, կը ղրկուի Սամսոն, որուն առաջին գործը կըլլայ Տ. Թադուլը և Ռուսեան Յակոբը անմիջապէս ձերբակալելով, բանտարկել և անկէ վերջ քննութեան ձեռնարկել: Մինչ այս, մինչ այն քահանան 4-5 ամիսէ ի վեր բանտը կը մնայ յշնորհիւ վեհ. Սուլթանին արդարագատ կտաւարութեան:

Մենք այս դէպքը քիչ մը մանրամասնութեամբ յիշեցինք պատկերացնելու համար սուլթանական բռնապետութեան ներքին աւազակային արարքները և միանգամայն պարզելու տեղի ունեցած բանտարկութեանց իսկական պատճառները:

Միւս քահանան է Իւնիոյ գաւառակի Բէօփուլի գիւղէ Տ. Միքայէլ Թահմաչեան: Բանտարկութեան պարագաները յար և նման, միայն գործողը Մուսա փաշան չէ, այլ Իպրահիմ պէյը, որ դեռ տարի մ'առաջ Թրիպոլիի եղած ատեն սահմանէն այնչափ դուրս կեղնայ, որ պաշտօնանկ կըլլայ. միայն թէ աւելի մեծ գաւառակի մը Իւնեարի գայմագամութեան կը կոչուի, որտեղ ալ կատարած անթիւ հաւատարմական ծառայութեանց փոխարէն դեռ մի երկու ամիս առաջ Բասէնի գայմագամ կը նշանակուի, որտեղ ասպարէզը բաց ըլլալուն ժողովրդեան արիւնը կարող է ծծել:

Սամսոնի բանդարկեաներու մէջ 86 տարեկան ծերունի մը, Գարա Արթին Դաւիթ անունով, Չարշամպայի Թէքիդ գիւղէն: 5 ամիսէ ի վեր բանտարկեալ է իբր յեղափոխական, բայց իսկական յանցանքը՝ չէ փութացած Մուսա փաշայի պահանջած 50 ոսկին վճարել:

Նոյնպէս Չարշամպայէն Փերտինանդ անուն 13 տարեկան պատանեակ մը, որ Իւնպի գիւղերէն մէկուն մէջ գտնուած հօրեղբօրը տունը կերթար՝ ձերբակալեցին: Այս ալ կամբաստանւի իբր քարոզիչ խռովարարական գաղափարներու: Դատարանը քիչ համարելով եղած զբոսարտութիւնը, դիտմամբ տղուն տարիքը 18 ցոյց կուտայ, որպէսզի տրւելիք պատիժն կատարեալ ըլլայ:

Ըստ թրքական օրինաց 14 տարեկանէ վար եղողները տղայ կը համարւին և հետևաբար կրելիք պատիժնին շատ թեթև:

Վերջերս Պոլսոյ թերթերուն մէջ, իբր կարևոր բան մը, հետեւեալ ստաբանութիւնը կը կարդանք.—

«2 երբ ահալ ու մ.— Չարշամպայի կառավարիչ Մուսա փաշան յաջողեր է ձերբակալել Բահան օղլի Ըպիր և Մէհմէդ անուն աւազակները, որոնք շատ տարիներէ ի վեր նոյն գաւառակին սահմաններու վրայ շահատակութիւններ կը գործէին:

«Վերջերս ալ, Սամսոն բանտարկեալ երեք մարդասպան բանտէն բաղնիքը մտնելով գմբէթը ծակերու փակեր էին: Այս վերջիններն ալ բռնուեցան, մէկ զարնուած և միւս երկուսն ալ ողջ:

«Բոլոր այս ոճրագործները Չարշամպայի հրապարակին վրայ բերած ատեն ժողովուրդը մեծ բազմութեամբ հոն գացեր է տեսնելու համար: Մուսա փաշայ սյս առթիւ ճառ մ'արտասանելով, ըսեր է.— Ահա այսպէս պիտի բռնին բոլոր այն աւազակները, որոնք կը համարձակին խանգարել այն ապահովութիւնը, որուն ներքե կապրինք շնորհիւ վեհափառ սուլթանին»:

Մինչդեռ հաւաստի աղբիւրներէ կը տեղականամբ, թէ յիշեալ անուններով աւազակներ գոցութիւն անգամ չունին այն կողմերը: Հապա նշանաւոր է Գոյըքճը օղլի Արիֆ աւազակը, որուն թագոյցը իւր վաղեմի ընկեր և պետ՝ Մուսա փաշայի տունն է, իսկ Սամսոնի բանդէն փախչողները 6 են (2 հայ, 2 թուրք, 2 յոյն) և ոչ թէ 3. — բռնուողներն ալ 2 են. մէկ զարնուած և միւսը ողջ (1 հայ փախչողներէն և 1 հայ էլ դրսէն օգնական): Անշուշտ աւազակ Սուլթանն ալ արժանապէս կը գնահատէ իրենց արժանի պաշտօնեային ճառը և անուրանալի բարեմասնութիւնները (Օսմանեան կառավարութեան տեսակէտով):

1895 Յունվարի 1-ին երեկոյան դէմ Տրապիզոնէն իբր քննիչ ղեկավար Ֆէթէհ Սամսոնի մէջ յանկարծակի կը մտնի և միւս օրը կը թաղւի. սակայն կառավարութիւնը մէկ օր վերջ կասկածելով, թէ մի գուցէ հայերն թունաւորած ըլլան, դիակը գերեզմանէն կը հանւի և բժշկական քննութեանց ենթարկուելով, կը հաստատուի, թէ կաթուածահար եղեր է: Տրապիզոնի մէջ ալ օր օրի վրայ հայոց և թրքաց յարաբերութիւնները կը լարւին, ամսէ ամիս քիւրդ Համիդիէ հրոսախմբերու դրօշակ, պարգև տանող փաշաներու անցուդարձը չէր բաւեր

վերջերս ալ Աէհպի փաշան հանդիսով Տրապիզոնէն անցաւ Երիզայ տանելու Սասնոյ կոտորածին յաջողութեան համար Զէքի փաշայի իբր վարձադրութիւն շնորհած շքանշանը:

— Գիշ վերջը թուրք քննիչ յանձնաժողովն ալ եկաւ ասագին ժխորով մը. ասոնցմէ 20 օր ետքը եւրոպականները եկան: Այս ամենը յուզեցին երկու ազգերը տարբեր գագոցումներով. հետզհետէ լոյս տեսնող պաշտօնական ղեկուցումները, հերքումներն այնչափ զրգոխ ոճով էին, որ թուրք ամբօխը կատեղեցաւ հայոց դէմ: Եւ ահա առիթը կը ներկայանայ թուրք ազաներուն և կառավարչական պաշտօնեաներուն շուտով գործադրութեան դնելու վաղուց ի վեր մտածուած մի ծրագիր. անխնայ կոտորել հայերն: Ասկսին ստորագրութիւն ժողովել նշանաւոր ազաներէն. ի վերջոյ կերթան պաթումցի թուրք հարուստի մը, որ կը մերժէ եղած առաջարկութիւնը և վախով կերթայ գործին վիճակը զինուորական Ֆէրիք փաշային իմաց կուտայ: Ֆէրիք փաշան ալ կշտապէ վալիին մօտ կը հասկցնէ՝ որ շատ վտանգաւոր է Տրապիզոնի նման քաղաքի մը մէջ այդ տեսակ կոտորած մ'ընել, մանաւանդ որ կայսերական իրատէ ալ այս մասին չկայ. կը յայտարարէ, որ եթէ այդ նպատակով որեէ յարձակում ըլլայ, պիտի կոտորել տայ թուրք խուժանը յանուն կառավարութեան շահերուն»:

Աւելորդ է ըսել, թէ գործին առաջն առնուեցաւ բայց մեզ հայերիս երեքք ապահովութիւն չընծայիր այս առժամանակեայ հանդարտութիւնը: Այս վարկենական գրգռումնք չէ, այլ դիտակցական մտադրութիւն է և այս ոչ թէ առաջին անգամն է, այլ երրորդն է: Գուցէ նպաստաւոր առթի մը կսպասեն գործը գրուի բերելու համար: Ալ կը մնայ տրապիզոնցի հային լաւ խորհել, կշռել վտանգը և անոր համեմատ ինքնապաշտպանութեան միջոցներ ձեռք առնել, եթէ չուզեր իբր նահատակ ոչնչանալ:

Քաղաքիս բերդի կողմը թուրք ժողովուրդեան ղեկը բաժանուեր է կառավարութեան կողմէ և մէկ քանի մը դրկիթներու մէջ ալ բաւական քանակութեամբ ուսմամբ լեցուցած են:

Առանց հայերու հաւանութիւնը ստանալու, գաղտնի ժողովներու մէջ որոշեցին ամեն թաղի վրայ գիշերային երկու պահապան դնել, պաշտօն յանձնելով նոցա մասնաւորապէս լրտեսել հայերը և ի հարկին վրանին խուզարկել: Ասոնց ամսականները թաղեցիները պիտ վճարեն, որով բաւական չլինելով արդէն ծանրածանր տուրքերը, իւրաքանչիւր տան վրայ տարեկան 35-40 դուռշ տուրք մ'ալ աւելացաւ: Գիւղերու մէջ ալ նմանօրինակ պահապաններ ևս կարգուեցան. հայաբնակ տեղերու մէջ մէկը հայ, իսկ միւսը անպատճառ թուրք. այն ալ ինչ տեսակ թուրք. . .

Ն Ա Մ Ա Կ Բ Ղ Ի Ի Յ

Մինչև Սասնոյ կոտորածը Գրիի և շրջակայ հայաբնակ գիւղերու վիճակը թէև դառն էր, թէև անօթի

բէյերու, թուրք պաշտօնեաներու կամայականութիւններն, բռնութիւնն ու կեղեքումներն անպակաս էին, թէ և թուրք խուժանի կողմէն գողութիւն, յափշտակութիւն և ատելութիւն երբեմն երբեմն տեղի կունենային, բայց այժմ Սասնոյ կոտորածէն ետքը մեր երկիրը կատարելապէս փոփոխեցաւ: Այդ փոփոխութիւնն այն աստիճան մեծ եղաւ, որ մեր երկիրը այժմ անձանաչելի է և երբէք չի նմանիր 6-7 ամիս առաջ մեր տեսած երկրին: Թուրք անօթի բէյերը, որոնք բազմաթիւ են մեր կողմերը, այժմ մէկ մէկ իշխան դարձած են և հայ գեղերու պատիժ, պատուհասը եղած են: Բէյերու բռնութեանը, կամայականութեանը չափ ու սահման չմնաց, մանաւանդ այն օրէն, երբ մեր գիւղերու հսկողութիւնը, պահպանութիւնը և պատասխանատուութիւնը կառավարութեանն պաշտօնապէս յանձնեցաւ այդ բէյերուն: Այս առաջւայ կատու, անօթի բէյերն այժմ առիւծ են դարձած և փաշայի պէս կապրին, իրենց բոլոր պէտքերը հոգալով հայ գիւղացիներէն: Բէյի ծառայի որ և է պէտքը, պահանջը եթէ մէկը անմիջապէս չկատարէ և յանդգնի մերժել, շարաշար կը պատժուի և կը տուժէ իր ամբողջ ընտանիքով, իր ամբողջ կարողութեամբ: Հայ գիւղացին այժմ բէյերու և թուրք պաշտօնեաներու համար ձիշտ կթի կովի պաշտօն կը կատարէ: Հայ գիւղացին ոչ միայն ձրիաբար օրերով անմուռնչ պիտի ծառայէ թուրք բէյերուն, զափթիին, միւղիրին, գայմագամին, միւլեղիմին, այլ և պարտաւոր է անոնց և անոնց նշանակած գիւղի պահապաններուն կերակրել, հագուցնել, նոյնպէս ասոնց ձիերուն իր հաշուով, իր քրտնիկով: Մեր բոլոր գիւղերու վրայ 2 ամիս է թուրք պահապաններ են կարգուած, որոնց թէ պիտի կերակրենք, հագուցենք և թէ ամսական պիտի տանք: Գայլը գառերուն, աղեսը հաւերուն պահապան կարգուած են: Առակախօսի այս գեղեցիկ առածը կատարելապէս, ամենայն ճշտութեամբ մեր արդի վիճակին կը յարմարի:

Վեղեքումները, թալանները, առևանգումները, ատելութեան ցոյցերը, կամայականութիւնները, բռնութիւնները, բռնի թուրքացումները, որ առաջ երբեմն երբեմն և տեղ տեղ կը կատարուէին, այժմ կառավարութեան շնորհիւ և անոր դրդմամբ ու խրախուսանօք թէ ընդհանրացած են, թէ սովորական, առօրեայ երևոյթ են դարձած և թէ աւելի աներկիւղ, անպատիժ կերպով կը կատարուին: Թուրք և հայ տարրի յարաբերութիւնը, որ առաջ բարեկամական էր, լաւ էր, -չհաշած սակաւագէտ պատահարները, այժմ բոլորովին փոխուեց, թշնամական է դարձեր և օր աւուր սուր, մինչև իսկ պատերազմական կերպարանք առնելու վրայ է շնորհիւ մօլլաններու, բէյերու, պաշտօնականներու գրգռութեան: Օր չանցներ, որ գիւղերու մեջ գողութիւն չըլլայ, ոչ խար, կով, եղ, ջրի ամենայն օր կը գողցուին: Շատ անգամ տէրը տեսեր, գտեր է իր գողցած տաւարը, բողբոջ է, բայց անլսելի մնալէն զատ, պատժեր և բանդարակեր է իբրև խռովարար, իբրև ամբաստանիչ և կառավարութեան անհաւատարիմ: Ունևոր բանդարկեալներէն իբրև տուգանք մինչև քանի մը ոսկի ալ չեն քաշած, չեն արձակած, իսկ աղքատներուն քանի

մը շարժմանդի մեջ ապաշխարութիւնէն ետքը հայհոյանքով և լաւ ծեծ քաշելէն ետքը արձակած են, սպառնալով եթէ միւս անգամ ալ յանդգնի որևէ խաբարի վրայ որևէ զրպարտութիւն, ամբաստութիւն անել, յաւիտեան կը բանդարկուի:

Փաստերու միառմի արձանագրութիւնը թողնելով ուրիշ անգամու, այս անգամ բազմաթիւ իրողութիւններէն մէկը յիշեմ, ուր կը փայլի թուրք տարրի յարաբերութիւնը դէպի հայ տարրը:

Սեպտեմբերի վերջերուն քղեցի թուրք և հայէ բաղկացած քարաւան մը կը վերադառնար Կարինէն: Ճամբան խումբ մը հեծեալ քիւրդեր, որոնցմէ 3-ը քիւրդ հեծեալագունդի հագուստով, -կը յարձակին քարաւանի վրայ: Զորեպաններուն կը հրամայուի առանց դիմագրութեան անձնատուր ըլլալ, սպառնալով անհնազանդին մահով պատժել:

Քիւրդերը կսկսեն քարաւանը քշել իրենց ցանկացած կողմը: Զորեպանները համիդիէ հեծեալագունդի անդամներէն մէկու ոտները կիյնան (զորեպանները այս մէկը նշաններէն և դիրքէն աւազակախումբի պետ կընդունեն), լալով կաղաչեն, Մարգարէի անունով կը խընդրեն, որ գթան և իրենց ջորիները վերադարձնեն: Թուրք ջորեպաններուն կը յաջողի շարժել աւազակների պետի գուլթը և նա կը հրամայէ մահմեդականներուն զատել իրենցը: Թուրքերէն մէկը իրենի հետ կը զատէ աղքատ և իր համակրելի հայու երկու ջորիները ևս: Երբ մահմեդականները իրենցը կը զատեն, աւազակապետը կը հարցունէ թէ՛ հայու ջորի շխառնեցին իրենցի հետ: Ամենքը կըսեն, որ բոլորը մերն է, իսկ մնացեալը հայերուն է: Հայերու բոլոր աղաչանք-պաղատանքը իրենցը ևս վերադարձնել, ապարդիւն կանցնի: Աւազակապետը, կասկածելով, թէ մի գուցէ թուրքերը խաբուութեամբ հայերունն ևս խառնած ըլլան իրենցի հետ, կըսկսէ մէկիկ մէկիկ Մուհամեդով, զորանով երգեցնել: Պատահաբար առաջին անգամ կերպեցնեն այն բարի, կարեկից տաճկին, որ իր ընկեր. հայու երկու ջորին ևս խառնած էր իրենի հետ: Ազիւ տաճիկը կը զիճանի մինչև իսկ երգել, որպէս զի ընկերինը ազատի: Բայց մէկալ թուրքերը չեն հետևիր ընկեր թուրքի օրինակին և կը յայտնեն գաղտնիքը: Աւազակները կատաղած թուրքի սուտ երդման վրայ, որ շուն հայու համար Մարգարէի և զուրանի վրայ սուտ կերպի, թուրքի գլխուն սոսկալի հայհոյանքներ, թուրք ու մուր թափելէն ետքը, լաւ ծեծ մը կը քաշեն և ի լըու մ ամենայնի, որպէս պատիժ, կը խնն թուրքէն և իր չորս ձին:

Թուրք տարրի մեջ սկսել է տիրապետել այն հասկացողութիւնը, թէ գեամուրի ինչքը, սեփականութիւնը թուրքին կը պատկանին: Հետևաբար, բնաւ չեն խղճահարիր, մեղք չեն համարիր հայու գոյքի յափշտակութիւնը: Եւ եթէ այս սոսկալի վիճակը երկար շարունակուի, ամբողջ ժողովուրդը կաղքատանայ, կոչնչանայ և հետևաբար կը ցրուի իր և իր ընտանիքի գէթ գոյութիւնը պահպանելու համար: Ասոր վրայ աւելացրէք այն սոսկալի խտութիւնները, որով կառավարութիւնը սկսած է հարկերը հաւաքել, ծախել տալով ոչ միայն

բէյերու, թուրք պաշտօնեաներու կամայականութիւններն, բռնութիւնն ու կեղեքումներն անպակաս էին, թէ և թուրք խուժանի կողմէն գողութիւն, յափշտակութիւն և ատելութիւն երբեմն երբեմն տեղի կուենային, բայց այժմ Սասնոյ կոտորածէն ետքը մեր երկիրը կատարելապէս փոփոխեցաւ: Այդ փոփոխութիւնն այն աստիճան մեծ եղաւ, որ մեր երկիրը այժմ անձանաչելի է և երբէք չի նմանիր 6-7 ամիս առաջ մեր տեսած երկրին: Թուրք անօթի բէյերը, որոնք բազմաթիւ են մեր կողմերը, այժմ մէկ մէկ իշխան դարձած են և հայ գեղերու պատիժ, պատուհասը եղած են: Բէյերու բռնութեանը, կամայականութեանը չափ ու սահման չմնաց, մանաւանդ այն օրէն, երբ մեր գիւղերու հսկողութիւնը, պահպանութիւնը և պատասխանատուութիւնը կառավարութեան պաշտօնապէս յանձնեցաւ այդ բէյերուն: Այս առաջւայ կատու, անօթի բէյերն այժմ առիւծ են դարձած և փաշայի պէս կապրին, իրենց բոլոր պէտքերը հոգալով հայ գիւղացիներէն: Բէյի ծառայի օր և է պէտքը, պահանջը եթէ մէկը անմիջապէս չկատարէ և յանդգնի մերժել, չարաչար կը պատժուի և կը տուժէ իր ամբողջ ընտանիքով, իր ամբողջ կարողութեամբ: Հայ գիւղացին այժմ բէյերու և թուրք պաշտօնեաներու համար ձիշտ կթի կովի պաշտօն կը կատարէ: Հայ գիւղացին ոչ միայն ձրիաբար օրերով անմուռնչ պիտի ծառայէ թուրք բէյերուն, զափթիին, միւղիրին, գայմագամին, միւլեզիմին, այլ և պարտաւոր է անոնց և անոնց նշանակած գիւղի պահպաններուն կերակրել, հագուցնել, նոյնպէս ասոնց ձիրուն իր հաշուով, իր քրտնիքով: Մեր բոլոր գիւղերու վրայ 2 ամիս է թուրք պահպաններ են կարգուած, որոնց թէ պիտի կերակրենք, հագուցենք և թէ ամսական պիտի տանք: Գայլը գառերուն, աղւեսը հաւերուն պահպան կարգուած են: Առակախօսի այս գեղեցիկ առածը կատարելապէս, ամենայն ճշտութեամբ մեր արդի վիճակին կը յարմարի:

Կեղեքումները, թալանները, առևանգումները, ատելութեան ցոյցերը, կամայականութիւնները, բռնութիւնները, բռնի թուրքացումները, որ առաջ երբեմն երբեմն և տեղ տեղ կը կատարուէին, այժմ կառավարութեան շնորհիւ և անոր դրդմամբ ու խրախուսանօք թէ ընդհանրացած են, թէ սովորական, առօրեայ երևոյթ են դարձած և թէ աւելի աներկիւղ, անպատիժ կերպով կը կատարուին: Թուրք և հայ տարրի յարաբերութիւնը, որ առաջ բարեկամական էր, լաւ էր, -չհաշած սակաւագէպ պատահարները, այժմ բոլորովին փոխեր, թշնամական է դարձեր և օր աւուր սուր, մինչև իսկ պատերազմական կերպարանք առնելու վրայ է շնորհիւ մօլլաններու, բէյերու, պաշտօնականներու գրգռութեան: Օր չանցներ, որ գիւղերու մեջ գողութիւն չըլլայ. ոչ խար, կով, եզ, ջրի ամենայն օր կը գողցին: Շատ անգամ տէրը տեսեր, գտեր է իր գողցած տաւարը, բողբոջ է, բայց անրելի մնալէն զատ, պատժեր և բանդարկեր է իբրև խռովարար, իբրև ամբաստանիչ և կառավարութեան անհաւատարիմ: Ունևոր բանդարկեալներէն իբրև տուգանք մինչև քանի մը ոսկի ալ չեն քաշած, չեն արձակած, իսկ աղքատներուն քանի

մը շաբաթ բանդի մեջ ապաշխարութիւնէն ետքը հայհոյանքով և լաւ ծեծ քաշելէն ետքը արձակած են, սպառնալով եթէ միւս անգամ ալ յանդգնի որևէ խլամի վրայ որևէ զսպարտութիւն, ամբաստութիւն անել, յաւիտեան կը բանդարկուի:

Փաստերու միառմի արձանագրութիւնը թողնելով ուրիշ անգամու, այս անգամ բազմաթիւ իրողութիւններէն մէկը յիշեմ, ուր կը փայլի թուրք տարրի յարաբերութիւնը դէպի հայ տարրը:

Սեպտեմբերի վերջերուն քղեցի թուրք և հայէ բաղկացած քարաւան մը կը վերագառնար Կարինէն: Ճամբան խուժք մը հեծեալ քիւրդեր, որոնցմէ 3-ը քիւրդ հեծելագունդի հագուստով, -կը յարձակին քարաւանի վրայ: Զորեպաններուն կը հրամայուի առանց դիմագրութեան անձնատուր ըլլալ, սպառնալով անհնազանդին մահով պատժել:

Քիւրդերը կսկսեն քարաւանը քշել իրենց ցանկացած կողմը. Զորեպանները համիդիէ հեծելագունդի սեպտեմբերէն մէկու ոտները կիյնան (Զորեպանները այս մէկը նշաններէն և դիրքէն աւազակախուժի պետ կընդունեն), լալով կաղաչեն, Մարգարէի անուանով կը խընդրեն, որ գթան և իրենց ջորիները վերագարձեն: Թուրք ջորեպաններուն կը յաջողի շարժել աւազակների պետի գուլթը և նա կը հրամայէ մահմեդականներուն զատել իրենցը: Թուրքերէն մէկը իրենի հետ կը զատէ աղքատ և իր համակրելի հայու երկու ջորիները ևս: Երբ մահմեդականները իրենցը կը զատեն, աւազակապետը կը հարցունէ թէ հայու ջորի չխառնեցին իրենցի հետ: Ամենքը կըսեն, որ բոլորը մերն է, իսկ մնացեալը հայերուն է: Հայերու բոլոր աղաչանք-պաղատանքը իրենցը ևս վերագարձնել, ապարդիւն կանցնի: Աւազակապետը, կասկածելով, թէ մի գուցէ թուրքերը խաբէութեամբ հայերուն ևս խառնած ըլլան իրենցի հետ, կըսուէ մէկիկ մէկիկ Մուհամեդով, զորանով երգուցնել: Պատահաբար առաջին անգամ կերգուցնեն այն բարի, կարեկից տաճիկն, որ իր ընկեր, հայու երկու ջորին ևս խառնած էր իրենի հետ: Ազնիւ տաճիկը կը գիճանի մինչև իսկ երգուել, որպէս զի ընկերինը ազատի: Բայց մէկալ թուրքերը չեն հետևիր ընկեր թուրքի օրինակին և կը յայտնեն գաղտնիքը: Աւազակները կատաղած թուրքի սուտ երդման վրայ, որ շուն հայու համար Մարգարէի և զուրանի վրայ սուտ կերդուի, թուրքի գլխուն սոսկալի հայհոյանքներ, թուրք ու մուր թափելէն ետքը, լաւ ծեծ մը կը քաշեն և ի լրումն ամենայնի, որպէս պատիժ կը խլեն թուրքէն և իր չորս ձին:

Թուրք տարրի մը սկսել է տիրապետել այն հասկացողութիւնը, թէ գեպուրի ինչքը, սեփականութիւնը թուրքին կը պատկանին. հետևաբար, բնաւ չեն խղճահարիր, մեղք չեն համարիր հայու գոյքի յափշտակութիւնը: Եւ եթէ այս սոսկալի վիճակը երկար շարունակուի, ամբողջ ժողովուրդը կաղքատանայ, կոչնչանայ և հետևաբար կը ցրուի իր և իր ընտանիքի գէթ գոյութիւնը պահպանելու համար: Ասոր վրայ աւելացրէք այն սոսկալի խստութիւնները, որով կառավարութիւնը սկսած է հարկերը հաւաքել, ծախել տալով ոչ միայն

իսկ Դերվիշը կողմնակից և կրցել է համոզել սուլթանին, որն անմիջապէս ստորագրած է ճամբելու իրադէն: Փուադը իմանալով այս յարձակում է գործեր Դերվիշի վրայ:

Բերայի մէջ գործած 13 սպանութիւններու, նոյնպէս Պօլսի ուրիշ արւարձաններու մէջ գործած սպանութիւններն և վիրաւորումները թուրք Փանատիկոսներու գործ է: Բերայի աղէտի հեղինակները բարձրաստիճան փաշաներու զաւակներն են եղեր, որոնք ելլելը են Նշան թաղի ապարանքներէն և իրենց սխրագործութիւններէն ետքը նորէն իրենց ապարանքները դարձած են ապահով կերպով: Աստիկանութիւնն այդ շատ լաւ դիտէ, բայց հեռու ձորի մը մէջ գինով զինուոր մը գտեր է, որը կը ցուցնէ իբր հեղինակ այդ սպանութեանց և խաբել կը կարծէ օտարներուն: Սուլթանի հրամանով Նշան թաղը (բոլոր փաշաները հոն կը բնակին) և Բերան պաշարման մէջ են: 50 քայլի վրայ մէկ մէկ ոստիկանով կը հսկեն: Կիշերները Նշան թաղի մէջ արգելեալ է փաշաներուն իրար այցելութեան երթալ: Բոլոր փաշաներու տունները և իրենց ամեն քայլերը կը լրտեսին: Սուլթան Համիդը վախնալով որ Աղիզի վախճանն ունենայ, սոսկալի կասկածոտ դարձեր է և աջ ու ձախ արիւն կը հղսեցնէ, կը կախէ, կը գլխատէ, որպէս զի իր գահէ վրայ մնայ:

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Հ Ա Ր Յ Ը Ա Ր Տ Ա Ս Ա Հ Մ Ա Ն Ո Ւ Մ

«Գրոշակի» № 13-ում մենք արդէն համառօտակի ծանօթացրինք եւրոպական մամուլի յայտնի կարծիքների հետ Սապուռնի կոտորածի վերաբերմամբ:

Այն ժամանակ միևնույն եւրոպական մամուլի մի մասը նկարագրելով տեղի ունեցած պարտախնները, պահանջում էր հայկական հարցի անյայտագի լուծումը, իսկ միւս մասը յինւելով մասամբ տաճիկ դեպարտման արած հերքումների վրայ, չէր ուզում հաւատալ, կարծելով այն զուտ երեւակայութեան ծնունդ: Վերջին ժամանակներս, երբ արդէն փաստը փաստ է, երբ տխուր իրականութեան դէմ արդէն կասկածի ոչ մի տեղիք չի մնացել, քաղաքակիրթ աշխարհի ամբողջ մամուլը առանց խտրութեան գոյնի և ուղղութեան, բացի կաշառածներից, յորդոր է կարդում եւրոպական պետութիւններին բաւարարութիւն տալ հայերի արդարացի պահանջներին, բարեփոխել նրանց դրութիւնը:

Մամուլի այդ բողոքներին միանում է և հասարակութիւնը: Տեղի են ունենում բազմաթիւ մեծ միտինգներ Անգլիայում, Ամերիկայում, ինչպէս մեզ գրում են Բոլգարեայի մեր թղթակիցները և ասիտեղի մի քանի քաղաքներում: Այդ ժողովներում ատենաբանները բնարան վերցնելով Սապուռնի կոտորածները, տաճիկ զինւորների և քիւրդ պաշտօնականների գործ դրած քստմանի բարբարոսութիւնները, դատապարտում են այդ դաժանութիւնների հեղինակ սուլթանի կառավարութիւնը, բողոքում են պետութիւնների դէմ, որ տանում, թող են տալիս այնպիսի սարսափներ Միտինգները արձանագրութիւններ են կազմում, ներկայացնում Բերլինի դաշնագիրը ստորագրող պետութիւններին, ինչպէս նրանց միջամտութիւնը պաշտպանել մի նահատակ ժողովրդի անբախտ զաւակներին, լուծել վերջապէս հայկական հարցը:

Չայն է բարձրացնում և հանձարեղ ծերունի Գլադստօնը: «Ժամանակ է, ասում է նա իր մի ճառի մէջ՝ Անգլո-Հայկական» ընկերութեան պատգամաւորներին, ժամանակ է, որ մի ընդհանուր անէծքի աղաղակ, այլ և գործի բարձ-

րածայն անէծք ուղղել այդ դաժան չարագործութեան դէմ: Վիրաւորած մարդկութիւնը ձայն պետք է բարձրացնի և այդ ձայնը հասցնի Սուլթանի ականջին և նրան զգացնել տալ, եթէ առհասարակ որ եւ է բան կարող է նրան զգայուն կացուցանել, տեսնելու իր բռնած սոսկալի ընթացքը: Այս սարսափները անպատուութիւն են քաղաքակրթութեան համար, լայն մտքով վերցրած, նրանք ապտակ են մարդկութեանը»:

Բողոքի շանթեր է արձակում և ֆրանսիացի յայտնի գրող տիկին Սեվերինը ֆրանսիացիներին ուղղած մի նշանաւոր յօդուածում: «Բայց ես զայրանում եմ, բացակասում է նա, լուսթեան դէմ, եսասիրութեանից բղխած այն եղեռնագործ ապատեայի դէմ, որ դարձնում է աչքերը, փակում ականջները: Օ՛հ, ոտի ել. դու, որ չես ուզում նայել, կը նայես, երբ ես ստիպւած կը լինեմ բռնել քո ականջներից, որ դարձնեմ քո անտարբեր դէմքը, որ ստիպեմ քեզ նայել սոսկումը դէմ առ դէմ, ողջ սոսկումը կոտորածի: Դու, որ չես ուզում լսել, դու կը լսես աղմուկները, աղաղակները, մահու հռնչիւնները և խապոտ աղօթքները օրհասակայինների»:

Բողոքներ են կարդացւում եկեղեցական բեմերից (Անգլիայում): Բողոքում են նոյն իսկ հեռու Հնտակաստանի մահմեդական ուլեմները:

Իսկ ինչպէս են վերաբերում, ինչ քայլ արեցին եւրոպական պետութիւնները: Նրանցից մի քանիսի առաջարկութեամբ սուլթանի կառավարութիւնը ստիպւած եղաւ «մի քննիչ յանձնաժողով» ուղարկել «քննել» իր ծառաների քստմանի արարքը: Իսկ Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսիան ուղարկել են իրենց ներկայացուցիչները:

Թէ ինչ հետեւանք կունենայ այդ, թէ ինչ յայտագիր պիտի ներկայացնեն նոքա, դժուար չէ ենթադրել: Գործի սկիզբը մեզ նախագուշակել է տայիս և նրա հետեւանքը: Յանձնաժողովը միջակայք Սուլթաններու համար գործ է դնում ամբողջ երկու երկար և ճիգ ամիսներ: Նա սկսում է քննութեան գործը: Սուլթանի խորամանկ կառավարութիւնը աշխատում է հեռացնել բոլոր վկաներին, էրդուումի և Բիթլիսի հայ բանդարկեալներին հեռացնում, ուղարկում է երկրի խորքերը, կոտորածներին մասնակցած 300 քիւրդ ընտանիքներ դէպի Դամասկոս, կաշառում կամ նոյն իսկ բռնութեամբ ստիպում սրան նրան սուտ վկայութիւններ տալ, խանգարում է 3 պետութիւնների ներկայացուցիչներին մտնել այն գիւղերը, որոնք այրւած, քար ու քանդ են արւած: Նա արգելում է եւրոպական թղթակիցներին գնալ Հայաստան, հետեւել քննութեան գործին: Մի խօսքով, նա ճիգ է թափում, գործ է դնում ամեն միջոց, որ մի կերպ ծածկէ ճշմարտութիւնը, իրացնէ դարերով ճնշւած, հարած, տնքող ժողովրդի լաց ու կոծը, արդար բողոքը: Այս բոլորը լաւ տեսնում և լսում են պետութիւնները: Նրանք իրանք էլ համոզւած են տեղի ունեցած եղեռնագործութիւնների ճշտութեան մէջ: Բայց նրանք լուռ են: Նրանք մոռացութեան կը տան և այս սարսափելի կոտորածները:

«Եւրոպան, ասում է իտալական «Պերսոլէ» ժողովարկութիւնը հայկական կոտորածների առթով, որ փութով վազում է ամեն տեղ, ուր կայ ուտելու որ եւ է մի բան, այնքան էլ չի շտապում, երբ հարկաւոր է լինում բարի գործ անել:

«Ճիշտ է, շարունակում է նոյն թերթը, որ վճնել են մի քննութիւն անել: Բայց բոլորն էլ գիտեն, որ քննութիւնները ստեղծւած են իրողութիւնները քնացնելու համար: Այս պատճառով, եթէ Հայաստանը պետք է սպասի քննութեան հետեւանքին, նա կարող է հանդարտ սրտով գործը պցել ապագայ դարուն»:

Քաղաքական աշխարհի համար բարոյական պարտք, խիղճ, օգնութիւն և այլն, շատ խորթ բաներ են: Նա իր անելիքը, իր ամեն մի քայլը համակշռում է որոշ, շոշափելի, եսական շահերով: առանց այդ շահի դուք նրանից օգնութիւն բնաւ մի սպասէք:

Մենք արդէն մի քանի անգամ առիթ ենք ունեցել ա-

սել եւ կրկնել, ստիպւած ենք կրկնել եւ այս անգամ Ա. զատուութիւնը ձեռք է բերուած արեան գնով եւ ոչ դիպու- մատիկական ճանապարհներով եւ զանազան խնդիր-ազեր- սագրերով: Այս մեզ ցոյց է տալիս ամբողջ մարդկութեան պատմական անցեալը, այդ է մեզ սովորեցնում բոլոր ազ- գերի յեղափոխական պատմութիւնը:

Քաղաքակրթւած հասարակութեան եւ մամուլի բողոք- ները, նրանց արտոյայտած համակրական ցոյցերը մեզ խրա- խուսում, ոյժ են տալիս:

Մենք կը մտցնենք յեղափոխական գաղափարը ժողովրդի բոլոր խաւերը, մենք կը կազմակերպենք նոր եւ նոր խում- բեր ու համախմբւած, միացած, կը կուենք թշնամու դէմ երկրի իւրաքանչիւր մի կէտի վրայ աւելի եւ աւելի մեծ ոյժերով:

Եւ այսպէս յառաջ տանենք ժողովրդի ազատութեան սուրբ գործը:

Ս. Բ. Կ. Ե. Զ. Ը. Թ. Կ. Ե. Զ. Ը. Թ. Կ. Ե. Զ. Ը. Թ.

ՔՐԴԵՐԻ ՔԱՋԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻԾ

Հասնանցի քրդերը Մանազկերտի մօտ գտնուող Ղապրիկ հայ գիւղացիներից մի քանիսին դուրս են քշում բողոքովին մերկ ու բոքիկ, տանում են մի քանի գեղեցիկ հարսներ ու աղջիկներ եւ ոչխարի պէս մորթում քահանային ու երկու երիտասարդներին:

— Հասնանցի համդիէ քրդերից 25 ձիաւոր մի գիշեր յար- ձակուում են Թէօզեպերան գիւղի բողոքական քահանայի տան վրայ: Դուռը փակւած է լինում: 4 հոգի միասին ա- մենայն ուժով խփում են դուռը կոտորելու: Այդ ժամանակ պատելու կլինը լուսամուտի ներքո կողմից սկսում է օգ- նութիւն կանչել. քրդերից մէկը հրացանի մի գնտակով գլորում է թէ պատելու կնոջ եւ թէ նրա ետեւը գտնւած մի մշեցի գաղթական կնոջ: Այդ տեսնելով, պատելու որ- դին չի կարողանում համբերել եւ ըէվօլվերի մի հարածով գլորում է մի քիւրթ: Տուճը պաշարող քիւրդերը տեսնելով իրենց ընկերի ընկնելը, խնայն վերցնում են դիակը եւ փախչում: Նրանց հետեւում են եւ նրանք, որոնք քշելիս են եղել արդէն գիւղի ոչխարները: Այսպիսով քրդերը աւարի փոխանակ տանում են իրենց սպանւած ընկերով դիակը:

— Ամբողջ Խնուսը անցեալ տարի ենթարկւած էր աւե- ռումներին: Տարւած են Ղօզլու գիւղի բոլոր ոչխարները: Ինկիքոյից տարել են 110 ոչխար եւ 12 ձի: Ինկիքոյի եւ Ղօզլու գիւղերի արանքում գտնուում է մի փոքրիկ գիւղ 10 ընտանիքից բաղկացած, որ հիմնել է Ղօզլու գիւղացի Գրէն: Հասնանցի ցեղից 18 ձիաւոր մի գիշեր յարձակուում են այդ Գրէնի տան վրայ, կողոպտում են տունը, լլկում են կանանց՝ երկու մատղահաս աղջիկ հազիւ են կարողանում ազատել եւ փախչել Ղօզլու քահանային ու ձէսին օգնու- թեան կանչելու: Անդէն հայ գիւղացին չի համարձակուում գնալ տէրութեան հրացաններով գինւած քրդերի վրայ: Բայց այդ ժամանակ գիւղումն է լինում իւղբաշին իւր զին- ւորներով, որին եւ դիմում են օգնութիւն խնդրելով: Իսկ իւղբաշին փոխանակ օգնելու, հայտոյում է, ասելով, թէ դեռ այդ ձեզ քիչ է, անհատ չնե՛ր: Քահանան եւ ձեւը վիզները ծռած վերադառնում են տուն:

— Քաղկիկ գիւղում Ղիպրանցի քրդերը մի գիշեր յար- ձակուում են Գրիգոր անունով մէկի խանութի վրայ, կո- ղոպտում են եւ իրեն իրաւորում: Միւս օրը Գրիգորը գը- նում է Խնուս դայմադարին բողոքելու: Ղայմադարը նը- րան բանտարկում է, յայտնելով թէ նա սուտ է խօսում: ոչ խանութ է կողոպտած եւ ոչ քրդեր են յարձակւած, այլ նա Սասունումն է ստացել իր վէրքը: Գրիգորը մի քանի օր բանտի մէջ է մնում, մինչեւ որ մի քանի քակիկցի հայ եւ քիւրդ գալիս վկայում են, որ Գրիգորը լիքաւի չի գնացել Սասուն: Եւ վէրքն ստացել է խանութում: Բայց դայմադարը ըստ իր սովորութեան առնում է 10 ոսկի եւ այնպէս բաց թողնում:

— Ախլաթի Սոխորդ գիւղը օր ցերեկով գալիս են 12 հասնանցի ձիաւորներ եւ իջնում իբրեւ հիւր ունի Գրի- գորի տանը, որ բաւական հարուստ մարդ է Ախլաթում: Քրդերի նպատակն է լինում բարեկամութեամբ կողոպտել այս հարստի տունը: Գրիգոր աղան հասկանալով իրեն գա- լիք յատանգը, դիմում է իր դրացի քաջ Մխիթարի օգնու- թեան: Մխիթարի մի ակնարկով հաւաքուում են գիւղի քաջերը, 22 հոգի իրենց հին շէշխաններով գինւած: Մը- խիթարը, առնելով իր հետ 6 հոգի, մտնում է ներս, ուր քրդերը նստած ճաշելիս են լինում: «Դուք, քրդեր, ասում է նա, եկել էք մեր գիւղը իբր հիւր. բարով էք եկել, մեր աչքի վրայ տեղ ունէք. կերէ՛ք, խմեցէ՛ք ու հեռացէ՛ք: Ասումք բարի ճանապարհ տայ: Իսկ եթէ եկել էք վատ մտքով, տեսնում էք, ահա մենք պատրաստ ենք, 6 այս- տեղ, 16 էլ դուրսը: Մոլորւած քրդերի թիքէն բերանին է մնում: ամօթահար եւ սարսափած վեր են կենում տեղե- րից եւ հեռանում:

Գ. Բ. Կ. Ե. Զ. Ը. Թ.

Մեր ընկերներից ոմանք մեզ դիմում են, թէ ինչու չենք պատասխանում ընդհանրապէս յարձակումներին, մեղա- դրանքներին, մութ ակնարկութիւններին եւ այլն, որոնք ուղղւած են Դաշակցութեան դէմ:

Այս սուկուլի շրջանում մեր խիղճը թոյլ չի տալիս ըզ- բաղել սաախօտութիւնների հերքումներով, ուշադրութիւն դարձնել տղայական պոռոտախօտութիւնների վրայ:

Եթէ անցեալ անգամ էլ մենք պահանջեցինք «Հնչա- կից» ապացուցանել փաստերով իր լկտի մեղադրանքը, որովհետեւ դրանով ամբողջ մի կուսակցութեան պա- տիւն էր ցեխուտում:

Այժմ մենք դիմում ենք «Հնչակին» եւ երկրորդ անգամ պահանջում նրանից, որ նա պարզ ասի իր ասելիքը, իր սպանւալիքները կատարի, որ հիմնւած, կրկնում ենք, փաստերի վրայ ապացուցանի, հաստատի, թէ «Իաշակ- ցութիւնը» նրա սեփական թղթակցութիւնները գողա- ցել է:

- Նւերատուութիւնների ցուցակը.—
 Աշդաշէց 22 ռ., Արմենակից 68 ռ., Թել-ից 100 ռ.,
 Օդս-ից 209 ռ., Բթ-ից 150 ռ., Երենենդ-ից 31 ռ.,
 Գնձ. Մձ-ից 10 ռ., Գնձ. գիմն-ից 60 ռ. 40 կ., Գնձ. Բ.
 միջ. 60 ռ., Գնձ-ից 180 ռ., Արամից 72 ռ., Գնձ-ից
 400 ռ., Չարդ. Գեա. գ-ից 60 ռ. 20 կ. Արմենակից 100
 ռ., Աշդաշէց 30 ռ., Երեկոյթից 131 ռ., Անկեւանցից
 33 ռ., Թերթից 35 ռ., Վայծիկ-ից 76 ռ.:

Ամերիկայի Լօվէլ-Մաս. ք-ից Մ. Մ.-ից 1 դօլ. Ֆի:
 ԼադէլՖիայից Ե. Բ.-ից 1 դօլ.

- Հին Հաշ-ից.—
 Վ.-ին ք.-ից Համարձակների միջոցով՝ X.-ից 20 օսկ.
 ոսկի, Զ. Դ.-ից 5 օսկ., N. քաղ. Խաչ. Ա. ձեռքով
 5 օսկ., Ա. 2.-ից 1 օսկ., Համարձ. Ա.-ի խմբ. 2 օսկ.
 Վրիպակ. Գեթ. Վերիս. ք. Տ. Ա.-ից (Մձ 12) 30ր.
 փոխանակ պէտք է լինի 30 մարկ: Տ. կօմիտ. 100 օսկ.
 լիբ. (Մձ 14) ստացւած է Ալէքսանդրիա ք.-ից Արծիւէն:

Դաշակցութեան անճանօթներից խնդրում է թըլը
 թակցութեան և նուիրատուութեան համար դիմել.
 L. Boole, 15, Augustus Rd. Hammersmith, W. London.
 Վիեննա. Դաշակցութեան ազատ տպարան